

² *YLL*, f. 57, g. 2, q. 2238. p. 1:

յուն ծավալեց 1914 թ. հոկտեմբերի վերջին ստեղծված Ղարաբաղի «Եղբայրական օգնության» կոմիտեն: Այն անմիջապես Թիֆլիսի Հայոց ազգային բյուրոյին փոխանցեց 500 ոտքի, մթերքներ և հագուստեղեն: 1914 թ. դեկտեմբերի 11-ին Ղարաբաղի հայոց «Եղբայրական օգնության» կոմիտեն Թիֆլիսի Հայոց ազգային բյուրոյին՝ երկրամասում հայ-կամավորական խմբերի ստեղծման մասին ուղարկած նամակում, տեղյակ պահելով կոմիտեի ծավալած գործունեության մասին, գրում էր. «Ներկա պատմական օրերին, երբ պետք է ամեն միջոցով օգնության գալ տարագիր տաճկահայ ժողովրդի դատի պաշտպանությանը, Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչությունը կարող է և պետք է ավելին աներ, եթե ոչ դրամով, գոնե օգնական ուժերով: Բանի որ Ղարաբաղի հայ ժողովուրդն ևս իրապես զգում է, որ ներկայումս Տաճկահայաստանում հայի ինքնություն գոյության խնդիրն է ասպարեզի վրա դրած և այդ հարցի հաջող լուծմանը պետք է նպաստենք բոլոր հայերս, մա չէ կարող անտարբեր մնալ հայի այս ճակատագրական թուլեին և մա պատրաստ է ամեն զոհողության հանձն առնել և յուր մասնակցությունը ցույց տալ մեր հայրենիքի սրբազան գործին»:

Օճշտելով, որ արևմտահայության դատի պաշտպանության համար Ղարաբաղի հայությունը տվել է մի շարք ականավոր հեղուսներ, վստահեցնում է, որ այսօր ևս մա պատրաստ է հեծյալ և հետևակ կամավորների գնդերով օգնության գալ Տաճկահայաստանում գործող մեր եղբայրների: Բյուրոն հույս է հայտնում, որ իր ձեռքով կազմած Ղարաբաղի կամավորների գունդը «թե՛ բարոյապես, թե՛ գործնական մասնակցությամբ մեծ նեցուկ կարող է լինել ներկայումս գործող հայ կամավորներին»³: Պարզվում է, որ հայկական 5-րդ հրաձգային գումարտակը, որը գլխավորում էր արցախցի գնդապետ Պավել Բեկ-Փիրումյանը, հիմնականում կազմված է եղել Ղարաբաղցիներից:

Արցախցիները կարևոր ներդրում են ունեցել Արևմտյան Հայաստանից բռնագաղթվածներին օգնություն ցույց տալու գործում: Իսկ այդ աշխատանքը գլխավորում էր Արցախի թեմը: «Եղբայրական օգնության» կոմիտեի փոխնախագահ Ղազար Տեր-Ղազարյանը 1915 թ. փետրվարի 23-ին Գևորգ Ե Կաթողիկոսին ուղարկած նամակում նշելով, որ փետրվարի 20-ին փոխանցել է 500 ու, խնդրում է այն օգտագործել «յօզուտ փախստականների»⁴: Արցախի թեմակալ առաջնորդ Զավեն վարդապետը 1915 թ. մարտի 13-ին վեհափառին ուղարկած գրության մեջ հաղորդելով Օուշիի «Եղբայրական օգնության» հայկական կոմիտեի գործունեության մասին, գրում էր, որ Օուշի քաղաքի և Ղարաբաղի թեմի «գիւղական հայ ժողովուրդը ևս չէ խնայում սուղ միջոցներից լայն աջակցություն ցույց տալ պատերազմի դաշտում զինուորների, մոցա ընտանիքների, հայ կամավորների, գաղթականների և առհասարակ պատերազմից վնասուածների օգտին նուիրելով իր ունեցածից դրամ, տաք հագուստ, գուլպաներ և այլ տեսակի կապոցներ-ընծաներ»:

Թեմակալ առաջնորդը տեղյակ է պահում կաթողիկոսին, որ իր կարգադրության համաձայն «Եղբայրական օգնության» հայկական կոմիտեն իր հավաքած գումարներից և հանդերձներից մի մասը ուղարկում է Ս. Էջմիածին՝ տաճկահայ գաղթականների համար: Նաև հայտնում է, որ շրջաբերականով կարգադրել է թեմի բոլոր գործակալներին, որոնք գյուղերում նվերներ են ժողովում և ներկայացնում Կովկասի կոմիտեի Օուշիի մասնաճյու-

³ ՀԱՄ, ֆ. 288, ց. 2, գ. 1253, թ. 5:

⁴ Նոյն փնդում, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1253, թ. 5:

անհմայնական գոյությունը մի կերպ քարշ տալու: «Ղարաբաղի թեմի,- շարունակում էր թերթը,- գյուղական հայ մասսան անազան կարիք է զգում դպրոցների. տգիտությունը հիսկայական չափով թագավորում է տակավին հայ գյուղում: Կան շրջաններ, ուր մի քանի տասնյակ գյուղերի մեջ չկա մուսուլման մի հատիկ դպրոց»: Թերթում այն համոզումն էր հայտնվում, որ յուրաքանչյուր մշակութային քայլ «անպայման կապված է տնտեսական հարցի հետ և այդ ուղղությամբ էլ պիտի գործել: Չպետք է հույս դնել մասնավոր մվիրատվության վրա»: «Փայլակը» առաջարկում էր դպրոցները բացելու և պահելու համար եկեղեցական կալվածքներից ստացված գումարներից կատարել հատկացումներ⁹:

Դպրոցների հարցը հաճախ դառնում էր հասարակության քննարկման առարկան: 1916 թ. հոկտեմբերին տեղի ունեցավ թեմի պատգամավորական ժողովը, որը պետք է քննարկեր մահ հոգևոր կրթական հաստատությունների հետ առնչվող մի շարք հարցեր, որոնք, իբրև թե, Ջավեն վարդապետի օրոք մնացել էին չլուծված: Սակայն պատգամավորները թեմական դպրոցի հոգաբարձուներ ընտրելուց բացի ոչ մի հարց չլուծեցին:

Ջավեն վարդապետին փոխարինած Ղարաբաղի թեմի առաջնորդական փոխանորդ վահան ծայրագույն վարդապետ Տեր-Գրիգորյանի 1916 թ. օգոստոսին Գևորգ Ե Կաթողիկոսին ուղարկած զեկուցագրից իմանում ենք, որ գալով Օուշի, իր գլխավոր հոգսերից մեկը հանդիսացել է թեմական դպրոցը, որի դրամական հաշիվները գտնվում էին անկանոն վիճակում:

Կան բազմաթիվ փաստեր թե՛ թեմական և թե՛ թեմի մյուս դպրոցների ուսումնա-դաստիարակչական աշխատանքների որակը ընկնելու և ցածր մակարդակի վրա գտնվելու մասին: Օրինակ, թեմական հոգևոր դպրոցի տեսչի 1916 թ. հոկտեմբերի 14-ին հոգաբարձության անունից արած հայտարարության մեջ ասված է, որ թեմականի հեղինակությունը հետզհետե ընկնում է, շրջանավարտներից շատ քչերն են մտնում բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ:

Բաղաքներում ապրող ծննդով արցախցիներից ոմանք հաճախ կատարում էին մվիրատվություններ դպրոցական մոր շենքեր կառուցելու կամ էլ եղածները մորոգելու համար:

Նման միջամտությունները արժանանում էին թեմի խրախուսանքին և աջակցությանը: Օուշիի գավառի Փիրջամալ գյուղից բաքուաբնակ Միրզա և Սարգիս Սարուխանյան եղբայրները իրենց գյուղում դպրոցական մոր շենք կառուցելու համար մվիրաբերել էին 6000 ռ., գումարներ էին հատկացրել մահ թեմականին, Մարիամյան դպրոցին, Ռեալական ուսումնարանին, Բարեգործական ընկերության Օուշիի մասնաճյուղին և այլ հաստատությունների՝ ընդամենը 37 հազար ռուբլի:

Ընդհանրապես, Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Արցախի թեմը մեծ աշխատանք է կատարել երկրամասի շատ կնճոտ հարցեր դրականորեն լուծելու համար, այդ թվում և երկրամասի ուսումնակրթական հիմնախնդիրները:

⁹ «Փայլակ», հմր. 64, 21.08.1916: